

Designing the Model of Factors Affecting the Physical and Psychological Damage of Iranian Captives in Iraqi Camps and Harm Reduction Strategies

ARTICLE INFO

Article Type

Qualitative Study

Authors

Nabavichashmi S.R.¹ PhD,
Feiz D.*¹ PhD,
Rastgar A.A.¹ PhD

How to cite this article

Nabavichashmi S R, Feiz D, Rastgar A A. Designing the Model of Factors Affecting the Physical and Psychological Damage of Iranian Captives in Iraqi Camps and Harm Reduction Strategies. Iranian Journal of War & Public Health. 2019;10(4):49-60.

ABSTRACT

Aims Scientific documentation of the experiences of Iran-Iraq war in different aspects and their uses in the same conditions are undeniable. The captivity of the Iranian prisoners in the Iraqi prison camps is to be studied in different dimensions. One of these dimensions is the issue of mental and physical health of prisoners during their captivity. Therefore, the aim of this study was to design a model of factors affecting the physical and psychological damage of Iranian captives and methods of prevention and treatment in Iraqi camps.

Participants & Methods This descriptive-survey study was conducted in Semnan from the early 2016 to late 2017. The data were collected, using examining the documents and books published about the prisoners of war (POW), as well as some semi-structured interviews with 20 prisoners to reach main results. The interviewees were selected through a decision making process of those strategic leaders, cultural activists at the time of captivity, and camp administrators. The data were analyzed, using content analysis method and the research model was so designed.

Findings The designed model had 5 sections, including the effective factors causing physical and psychological injuries, the role of strategic leaders, the role of Red Cross forces, the cultural-scientific programs, and the sports programs. The components, model elements, and their relationships were confirmed by the participants.

Conclusion The prisoners' cultural and sports activities in the Iraqi camps have positive effects, including increasing the patience of the prisoners, increasing their physical and mental health and their social health level, increasing their freshness, happiness, feeling of trust, concentration and accuracy, and reduction of depression.

Keywords Physical and Psychological Damages; Cultural and Sports Programs; Physical and Mental Health; Prisoners of War; Camps in Iraq

¹Business Administration Department, Economics & Management Faculty, University of Semnan, Semnan, Iran

*Correspondence

Address: Economics & Management Faculty, University of Semnan, 5 Kilometer of Damghan Road, Semnan, Iran. Postal Code: 3513119111
Phone: +98 (23) 33339981
Fax: +98 (23) 33339981
feiz1353@semnan.ac.ir

Article History

Received: February 26, 2018
Accepted: October 09, 2018
ePublished: March 16, 2019

CITATION LINKS

[1] Captivity psychology [2] Depression in prisons of war in Iraq-Iran imposed war [3] The psychology of bondage and psychiatric complications associated with the results of research projects conducted on Iranian Azadegan [4] A study of neuropsychological manifestations in Azadegan 3rd (one year after return) [5] Qualitative study on prisoners of war and health problems [6] The study of the collective components of the culture of self-sacrifice and martyrdom in the memoirs of the free defense of the holy defense as a social capital [7] Basic concepts in science of exercise and physical fitness [8] Study of stressful events after escaping from captivity and its coping methods in azadegan, The First Congress of Social Psychiatry [9] Physical psychology, an introduction to physical education encyclopaedia ministry of education, research and innovation great foundation of Farsi language encyclopaedia [10] Effect of aerobic exercise training on general health indices in inactive veterans [11] Position on how to spend leisure time sports activities for the veterans and disabled [12] Study of stresses during captivity and ways to deal with it in a group of Iranian captivities. The second Symposium on stress. Iran University of Medical Sciences [13] Achievement of homesickness: Handicraft in captivity

طراحی مدل عوامل موثر بر آسیب‌های جسمی و روانی اسرای ایرانی در اردوگاه‌های عراق و استراتژی‌های کاهش آسیب‌ها

سیدرضی نبوی‌چاشمی PhD

گروه مدیریت بازرگانی، دانشکده اقتصاد و مدیریت، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

داود فیض PhD*

گروه مدیریت بازرگانی، دانشکده اقتصاد و مدیریت، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

عباسعلی رستگار PhD

گروه مدیریت بازرگانی، دانشکده اقتصاد و مدیریت، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

چکیده

اهداف: مستندسازی علمی تجربیات حاصل از دفاع مقدس در ابعاد مختلف و استفاده از آنها در شرایط مشابه از ضروریات انکارناپذیر است. اسارت و زندگی اردوگاهی اسرای ایرانی در اردوگاه‌های عراق، از ابعاد مختلف قابل مطالعه است، یکی از این ابعاد موضوع سلامت جسم و روان اسرا در دوران اسارت است. هدف پژوهش حاضر طراحی مدل عوامل موثر بر آسیب‌های جسمی و روانی اسرای ایرانی و شیوه‌های پیشگیری و درمان آنها در اردوگاه‌های اسرای عراق بود.

مشارکت‌کنندگان و روش‌ها: پژوهش توصیفی-پیمایشی حاضر از ابتدای سال ۱۳۹۵ تا انتهای سال ۱۳۹۶ در سمنان انجام شد. داده‌ها با روش بررسی اسناد، مدارک و کتاب‌های منتشرشده درباره اسرا و نیز مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با ۲۰ تن از آزادگان و دست‌یابی به نقطه اشباع جمع‌آوری شدند. افراد مصاحبه‌شونده با روش قضاوتی و از میان آزادگانی انتخاب شدند که در زمان اسارت از رهبران استراتژیک، فعالان فرهنگی و مدیران اردوگاه‌ها بودند. داده‌ها با روش تحلیل محتوی، ارزیابی و مدل تحقیق طراحی شد.

یافته‌ها: مدل طراحی‌شده پنج بخش شامل عوامل موثر بر ایجاد آسیب‌های جسمی و روانی، نقش رهبران استراتژیک و نیروهای صلیب سرخ، برنامه‌های فرهنگی-علمی و برنامه‌های ورزشی در کاهش آسیب‌های روانی و جسمی اسرا بود. اجزاء، عناصر مدل و روابط آنها توسط مشارکت‌کنندگان مورد تایید قرار گرفت.

نتیجه‌گیری: فعالیت‌های فرهنگی-ورزشی اسرا در اردوگاه‌های عراق اثرات مثبت دارد که از آن جمله می‌توان به افزایش تاب‌آوری اسرا، افزایش بهداشت جسم و روان و سلامت اجتماعی، افزایش طراوت، شادابی، احساس اعتماد به نفس، تمرکز فکر، دقت عمل و کاهش افسردگی آنها اشاره نمود.

کلیدواژه‌ها: آسیب‌های جسمی و روانی، برنامه‌های فرهنگی و ورزشی، سلامت جسم و روان، اسرای جنگی، اردوگاه‌های عراق

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۰۷

*نویسنده مسئول: feiz1353@semnan.ac.ir

مقدمه

جنگ ایران و عراق در تاریخ ۳۱ شهریورماه ۱۳۵۹ با تجاوز ارتش عراق به مرزهای جمهوری اسلامی ایران آغاز شد. ارتش عراق با استقرار ۴۸ یگان سازمان‌دهی‌شده و مجهز در قالب تیپ‌ها و لشکرهای زرهی، مکانیزه و پیاده، تمامی خطوط مرزی ایران از قصر شیرین تا خرمشهر و آبادان را مورد هجوم قرار داد. جمهوری اسلامی ایران به رهبری امام خمینی و با حمایت ارتش، سپاه، بسیج و سایر نیروهای مردمی توانست هشت سال در مقابل عراق و سایر قدرت‌های جهانی که از عراق حمایت می‌کردند مقاومت کند و عراق را از دستیابی به اهدافش باز دارد. سرانجام این جنگ در روز ۲۹ مردادماه ۱۳۶۷ پس از پذیرش قطعنامه ۵۹۸ از سوی ایران، به پایان رسید. در این جنگ تعداد زیادی از نیروهای ایرانی شهید، مجروح و اسیر شدند. افرادی که در جنگ به دست ارتش عراق به اسارت درآمدند، در اردوگاه‌ها با مشکلات زیادی مواجه بودند که

یکی از مهم‌ترین آنها در خطر قرارگرفتن سلامت جسم و روان اسرا بود. آسیب‌های واردآمده به اسرا متأثر از علل و عوامل مختلفی بود که از جمله مهم‌ترین این عوامل می‌توان به اعمال انواع شکنجه‌های جسمی و روانی، وضعیت بسیار نامناسب بهداشت در سطح اردوگاه، تغذیه نامناسب، کمبود امکانات اولیه برای زندگی، مشکلات عاطفی اسرا نظیر دوری از خانواده، وطن و غیره اشاره نمود. این عوامل موجب بروز و شیوع انواع بیماری‌های جسمی مانند سایکوسوماتیک (روان-تنی) شامل بیماری‌های گوارشی، قلبی-عروقی، تنفسی، آسم، درد مفاصل، سردردهای میگرنی و غیره و بیماری‌های روانی مانند افسردگی، اختلالات روانی، اختلال استرس پس از حادثه (PTSD) و غیره در اردوگاه می‌شد. بنابراین رهبران اردوگاه برای کاهش بیماری‌های فوق به دنبال یافتن راهکارهایی بودند تا بتوانند آسیب‌های جسمی و روانی اسرا را کاهش یا درمان نمایند. در این مسیر یکی از مهم‌ترین و در دسترس‌ترین روش‌ها برای مدیریت این آسیب‌ها طراحی و اجرای برنامه‌های فرهنگی و ورزشی در سطح اردوگاه بود. برای اجرای این برنامه‌ها رهبران اردوگاه از سویی تلاش می‌نمودند که ارتباط خود را با عراقی‌ها بهبود دهند تا از این طریق محدودیت‌ها را کاهش دهند که البته این روش در خیلی از اردوگاه‌ها مفید بود. از سوی دیگر استراتژی اجرای پنهان برنامه‌های فرهنگی ورزشی دور از چشم عراقی‌ها را اتخاذ نمودند که این استراتژی نیز موفقیت بالایی داشت و اسرا فعالیت‌های مختلف فرهنگی ورزشی خودشان را دور از چشم عراقی‌ها و جاسوس‌ها انجام می‌دادند. به مرور زمان و اثربخشی فعالیت‌های فرهنگی-ورزشی در کاهش و رفع آسیب‌های روانی و جسمی اسرا، این فعالیت‌ها به صورت یکی از حیاتی‌ترین و مهم‌ترین عنصر زندگی اسرا در اردوگاه درآمد^[1].

گرفتارشدن در دست دشمن به شکل اسیر و سلب آزادی و شروع زندگی همراه با فشار روحی و روانی و ابهام برای مدت زمانی نامعلوم، پرفشارترین و رنج‌آورترین دوران زندگی یک رزمنده است. اسیر آزادی خویش را از دست داده و خود را در چنگال دشمن گرفتار یافته که هیچ راه گریزی ندارد. درد ابتدای اسارت دل‌کنند از همه تعلقات فردی مثل جدایی از خانواده، دوستان و وطن، عدم اطلاع از آینده و نحوه برخورد دشمن، موجب می‌شود که در اولین مرحله، فشار چنان فوق‌العاده جلوه نماید که تعادل روانی فرد را دچار آشفتگی کند^[2]. همچنین راندل و اورساتو، در گزارش نسبتاً مفصلی که پیرامون اسیران جنگی منتشر کردند، بر این نکته تاکید داشتند که اسارت یکی از ناخوشایندترین حوادث زندگی انسان به شمار می‌آید. اولین مرحله در دوران اسارت، دلهره نام دارد که از لحظه اول برخورد دشمن با اسیر آغاز می‌شود. این مرحله شامل، عدم اطلاع از نحوه برخورد دشمن با اسیر، زندگی انفرادی، شکنجه و فشارهای شدید جسمی و محیطی از قبیل محرومیت از غذا و مکان و لباس می‌شود. در مرحله دوم، دوران یکنواخت اسارت آغاز می‌شود. از عوامل فشارافزای جسمی و روانی این مرحله می‌توان محرومیت‌های مداوم غذایی، شکنجه و کتک‌خوردن به بهانه‌های واهی، ناشناس بودن افراد در محیط زندان، به هم‌ریختگی برنامه‌های منظم زندگی گذشته، ابهام و بلاتکلیفی درازمدت را برشمرد. در صورتی که فرد نتواند الگوی مشخص زندگی در اسارت و سازگاری با محیط را اتخاذ و فشار داخل اردوگاه را تحمل کند، هر کدام از این مراحل کافی است تا او را در جهت فروپاشی روانی سوق دهد. مرحله سوم، آزادی اسیر پس از سال‌ها فشار و تحمل سختی‌ها است. نگرش فرد به آزادی خودش، حمایت‌های اجتماعی و اطلاع از اخبار ناگوار از قبیل مرگ دوستان، وابستگان، فرزند یا

فعالیت ورزشی در ایام فراغت موجب سلامتی جسم، روح و بهبود روابط اجتماعی جانبازان می‌شود و در صورت دسترسی به امکانات ورزشی، بین سایر فعالیت‌ها پرداختن به فعالیت‌های ورزشی را اولویت خود می‌دانند و رشته‌های پیاده‌روی و شنا را بر سایر رشته‌ها ترجیح می‌دهند^[11].

علاوه بر استفاده از ورزش و فعالیت‌های ورزشی به‌منظور کاهش آسیب‌های جسمی و روانی، فعالیت‌ها و برنامه‌های فرهنگی-هنری نیز می‌تواند در کاهش این آسیب‌ها موثر باشد. *نریمان* در یک بررسی پژوهشی درباره تجارب استرس‌زای دوران اسارت و شیوه‌های مقابله با آن، بیان کرد که برنامه‌های فرهنگی از قبیل دعا، مناجات، برنامه‌های ورزشی و انواع سرگرمی‌ها از جمله ابزارها و شیوه‌های مقابله با انواع استرس و بیماری‌ها در اردوگاه‌ها بودند^[12]. *رحمانیان* در کتاب خود بیان کرد که پرداختن به اموری مانند ساخت صنایع دستی و انواع کارهای هنری اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق موجب افزایش آستانه تحمل و کاهش استرس و فشارهای روانی بود^[13]. مقاله حاضر بیانی گویا و حقیقتی است که مطالب آن به‌طور مستقیم با مشاهدات محقق گره‌خورده، محقق که خود سال‌ها رنج اسارت را تحمل نموده است و اموری را بررسی می‌نماید که موجب کاهش اختلالات روانی و جسمی اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق بودند.

هدف پژوهش حاضر طراحی مدل عوامل موثر بر آسیب‌های جسمی و روانی اسرای ایرانی و شیوه‌های پیشگیری و درمان آنها در اردوگاه‌های اسرای عراق بود.

مشارکت‌کنندگان و روش‌ها

پژوهش توصیفی-پیمایشی حاضر از ابتدای سال ۱۳۹۵ تا انتهای ۱۳۹۶ در سمنان انجام شد. جامعه آماری پژوهش شامل آزادگان کشور جمهوری اسلامی ایران بود که تجربه اسارت در اردوگاه‌های عراق در زمان جنگ تحمیلی را داشتند. بازه زمانی پژوهش مربوط به سال‌های ۱۳۵۹ الی ۱۳۶۹ بود که از طریق مصاحبه با اسرا و بررسی اسناد و مدارک صورت گرفت. از ۲۰ نفر از آزادگان که در کشور عراق به‌عنوان اسیر جنگی زندگی می‌کردند و از رهبران استراتژیک، مدیران و فعالان فرهنگی اردوگاه بودند، مصاحبه به عمل آمد. از این افراد ۱۵ نفر توسط صلیب سرخ ثبت نام شده بودند و ۵ نفر از آنها جزء اسرای مفقودالثر (اسرایی که صلیب سرخ نتوانست از اردوگاه محل سکونت آنها بازدید کند و از آنها ثبت نام به عمل نیامد) بودند.

یکی از نقاط قوت پژوهش حاضر این بود که یکی از محققان جزء افراد جامعه آماری پژوهش بود و به مدت ۵۳ ماه به‌عنوان اسیر جنگی در اردوگاه‌های عراق زندگی کرده و از شاهدان عینی حادثه بود.

در پژوهش حاضر داده‌ها از طریق مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و بررسی اسناد و مدارک، جمع‌آوری شدند. جمع‌آوری داده‌ها تا دستیابی به نقطه اشباع ادامه یافت. داده‌ها پس از گردآوری، کدگذاری شدند، سپس مدل مورد نظر از آنها استخراج شد.

اعتبارسنجی و روش استخراج کدها: پس از جمع‌آوری اطلاعات اولیه از طریق مصاحبه و منابع مورد پژوهش و درج آنها در جدول برای هر مصاحبه یا متن، کدهایی انتخاب و شماره‌گذاری شد (کدگذاری باز). این عمل به‌دلیل سابقه ۵۳ ماه اسارت پژوهشگر، چندان کار مشکلی نبود، ولی برای اطمینان از صحت کدگذاری در این مرحله، همه مفاهیم اختصاص داده‌شده، به رویت دست کم ۵ نفر از آزادگان و خبرگان رسید. طبق نظر آنها بیشتر این کدها

همسر، تغییر شرایط اجتماعی، موارد عمده‌ای است که می‌تواند در هنگام آزادشدن اسیر، زمینه بروز اختلالات روانی، ناسازگاری اجتماعی و افسردگی را فراهم کند^[2-4].

موسوی و همکاران طی مطالعه‌ای به تعیین و الویت‌بندی مشکلات سلامت آزادگان پرداختند. ده نفر از آزادگانی با سابقه اسارت، آشنایی بیشتر با مشکلات سلامت و تحصیلات در رشته پزشکی و روان‌شناسی، انتخاب شدند. این بررسی در هفت جلسه برگزار شد. اعضای گروه مشکلات مهم پیش‌روی آزادگان در زمینه سلامت را به‌صورت بارش افکار بیان کردند. سپس مشکلات بیان‌شده دسته‌بندی و خلاصه شدند. اعضای گروه به لیست مشکلات براساس شاخص‌های اولویت‌بندی بین یک تا ۱۰ امتیاز دادند. برای تعیین مهم‌ترین مشکل سلامت آزادگان، امتیازات داده‌شده به هر مشکل توسط شرکت‌کنندگان در تمامی برگه‌ها با هم جمع و بالاترین امتیاز به‌منزله مهم‌ترین مشکل سلامت آزادگان در نظر گرفته شد. مهم‌ترین مشکلات سلامت آزادگان که بالاترین امتیاز را داشتند به‌ترتیب شامل اختلال افسردگی پس از سانحه، پوسیدگی دندان، افسردگی، اضطراب و بیماری‌های استخوان و مفاصل بودند^[5]. در مجموع زندگی بغرنج اسرا در دوران اسارت، یک حالت بی‌دردی و عادت به وضعیت و به تعبیری همراه با مرگ بعضی از احساسات بود. اسیر برای رهایی از عذاب احساسات و عواطف سعی می‌کرد تا آنها را در خود بمراند (میل بیکران به خانه، خانواده، رهبری و غیره). گاهی فشار این عواطف به‌قدری حاد بود که به گمان از حسرت دق می‌کرد. پس از آن تنفر و بی‌زاری بود (تنفر از زشتی محیط و وضع حاضر). روش‌های مختلف تنبیه به مناسبت‌های مختلف (مذهبی، تمرد و غیره) از جمله تازیانه (با کابل فشار قوی)، شوک الکتریکی (وصل‌کردن به برق)، ضرب و شتم با دست، آویزان کردن از پنکه‌های سقفی، یا قراردادن اسرا در گنداب‌ها و فاضلاب‌هایی درون گودال‌ها و غیره به کار گرفته می‌شد، ادامه و استمرار این تنبیهات کم‌کم برای اسیران از نظر عاطفی و احساسی رنگ می‌باخت و برای آنها عادت می‌شد، اندک‌اندک رنج مردن چنان عادی بود که دیگر بر کسی تاثیر چندانی نمی‌گذاشت و افراد را کمتر تکان می‌داد^[6].

مطالعات نشان می‌دهد یکی از راهکارهای رهایی از آسیب‌های جسمی و روانی ورزش است. ورزش مجموعه ویژگی‌های ذاتی و اکتسابی است که توانایی فعالیت بدنی را تعیین می‌کند. تمرین و آمادگی موجب افزایش استقامت، قدرت، سرعت، انعطاف‌پذیری و هماهنگی می‌شود. از سوی دیگر ورزش باید ابعاد روانی و اجتماعی را در برگیرد که اصولاً در بهبود عملکرد روانی ورزشکار لازم و ضروری است^[7]. ورزش برای سازگاری بهتر با محیط و تعادل بین آمادگی جسمانی و ترکیب بدنی، مفید است. چنانچه افراد از نظر وضعیت جسمانی و ترکیب بدنی شرایط مساعدی نداشته باشند، معمولاً گوشه‌گیر، بدبین و منزوی شده و از تعادل روانی مناسبی برخوردار نخواهند بود. سطوح بالای شاخص‌های تندرستی، بهداشتی و قابلیت‌های جسمانی می‌تواند نشان‌دهنده سلامت و توانمندی افراد یک جامعه باشد^[8]. تحقیقات نشان داده‌اند که فعالیت‌های ورزشی به کاهش اضطراب، افسردگی، افزایش اعتماد به نفس و عزت نفس منجر می‌شوند، بنابراین تمرین و آمادگی جسمانی تأثیری مثبت بر سلامت روانی خواهد داشت^[9]. در این رابطه پژوهش توفیقی و همکاران نشان داد تمرینات هوازی برای جانبازان غیرفعال می‌تواند در افزایش سلامت عمومی آنها موثر باشد و در ردیف برنامه‌های ارتقای سلامت قرار گیرد^[10]. همچنین پژوهش کیانی و همکاران نشان داد که بهره‌مندی مطلوب از

برای اجرای مراحل کدگذاری "محوری" و "انتخابی" و به منظور یافتن عنوان (کد) مناسب برای هر دسته از مفاهیم، ابتدا با انجام مصاحبه اکتشافی با خبرگان و آزادگان صاحب نظر، عناوین پیشنهادی آنها جمع آوری شد. معمولاً برای هر دسته از مفاهیم یا ابعاد، تعدادی عنوان (کد) از سوی کارشناسان معرفی می‌شد، اما یک گزینه به عنوان گزینه نهایی باید مورد انتخاب قرار می‌گرفت. برای یافتن مناسب‌ترین هر دسته از آنها، از روش چندرایی استفاده شد. این روش در دو مرحله به کار رفت. مرحله اول برای تعیین عنوان‌های "مولفه" برای دسته‌بندی مفاهیم (کدگذاری محوری) و مرحله دوم به منظور مشخص نمودن "ابعاد" برای گروهی از "مولفه‌ها" بود. از آنجایی که اجرای روش "چندرایی" با حضور نخبان میسر است، عده‌ای از خبرگانی که شرایط زیر را داشتند، انتخاب شدند:

(۱) آزادگانی که در مراحل قبل با آنها مصاحبه به عمل آمده بود و در جریان این پژوهش بودند.

(۲) آزادگانی که حداقل مدرک تحصیلی دکتری داشتند.

(۳) آزادگانی که حداقل سابقه دو سال اسارت داشتند.

(۴) آزادگانی که امکان حضور در جلسه رای‌گیری برایشان فراهم بود.

بر اساس شیوه مرسوم در این روش، گزینه‌های به‌دست‌آمده از مرحله مصاحبه اکتشافی، روی تابلو نوشته و از خبرگان خواسته شد از میان گزینه‌های باقیمانده دوسوم را انتخاب کنند. این رای‌گیری تا زمان رسیدن به یک گزینه ادامه یافت و بر مبنای آن مناسب‌ترین گزینه (کد انتخابی) برگزیده شد.

روایی و پایایی: در پژوهش حاضر، تمام تلاش برای کنترل روایی و پایایی پژوهش از مراحل آغازین تا مراحل انجام مصاحبه‌ها و گردآوری داده‌ها مد نظر قرار گرفت. روایی پژوهش با مصاحبه و حضور فعال پژوهشگر در مجامع مرتبط، تعامل عمیق و طولانی با موضوع فراهم آورده شد. در طول انجام مصاحبه‌ها نیز برداشت‌های پژوهشگر با مصاحبه‌شوندگان کنترل شد تا احتمال هر گونه سوءبرداشت از گفته‌های ایشان مرتفع شود. بنابراین علاوه بر تعامل عمیق و طولانی و جمع‌آوری داده‌های غنی، از تایید مصاحبه‌شوندگان نیز برای کنترل روایی پژوهش بهره گرفته شد. همچنین به دلیل بهره‌مندی مستمر از نظر خبرگان دانشگاهی در همه مراحل و فرآیند پژوهش، پایایی مورد انتظار برای این پژوهش به‌خوبی تضمین و برآورد شد (جدول ۱).

جدول ۱) بخشی از نقطه‌نظرات مصاحبه‌شوندگان (کدگذاری باز)

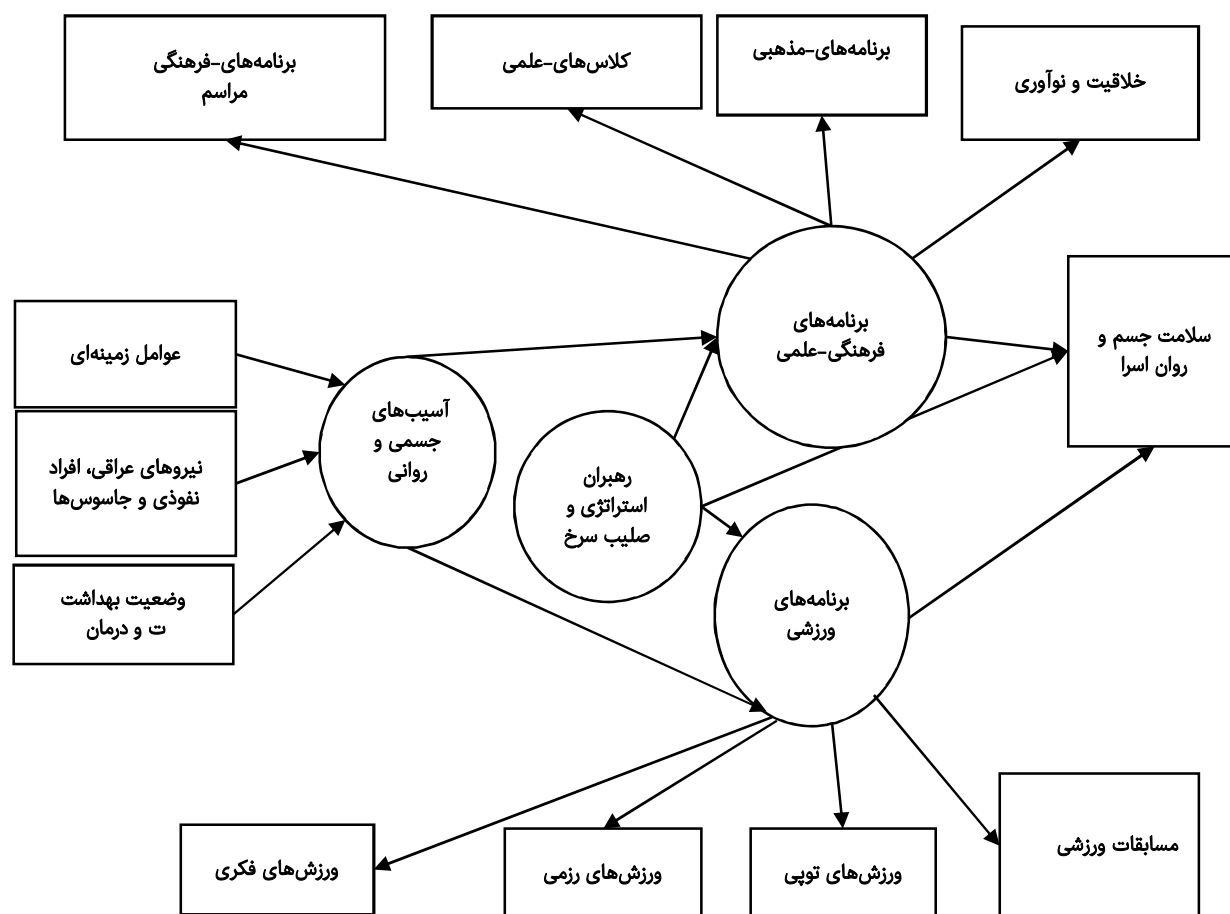
متن مصاحبه	کدگذاری باز
مهم‌ترین برنامه‌های آموزشی در اردوگاه شما به چه صورت بوده است و چه تاثیری در سلامت جسم و روان شما داشت؟ یکی از مهم‌ترین آموزش‌هایی که در دوران اسارت طرفدار زیادی داشت آموزش قرآن کریم بود. برای آموزش قرآن با کمبود قرآن مواجه بودیم، قرآنی را که در آسایشگاه داشتیم را به سی جزء تبدیل نمودیم و پس از صحافی در دسترس همه دوستان علاقه‌مند به یادگیری آموزه‌های این کتاب مقدس قرار دادیم. کلاس‌های مذهبی دیگری مانند کلاس احکام، تجوید و روخوانی قرآن، تفسیر قرآن و نهج‌البلاغه، اخلاق نیز در اردوگاه برگزار می‌شد. برگزاری این دوره‌ها آرامشی برای قلب خسته یک اسیر بود.	(۱) برگزاری کلاس‌های قرآن (۲) برگزاری کلاس‌های نهج‌البلاغه (۳) برگزاری کلاس‌های اخلاق و احکام
برای رفع مشکلات معیشتی و درمانی چه اقداماتی را انجام می‌دادید؟ اسرا مجبور بودند برای گذران زندگی در اردوگاه، بسیاری از وسایل و تجهیزات موردنیاز خودشان را تهیه نمایند. همچنین آنها با ساخت برخی از ابزار تزئینی مثل تسبیح، آلبوم و گیوه برخی از مشکلات معیشتی و درمانی خودشان را به روش مبادله با عراقی‌ها تامین می‌نمودند. گاهی نیز این اشیا را به عراقی‌ها هدیه می‌دادند تا میزان اذیت، آزار و شکنجه را در اردوگاه کاهش دهند.	(۱) ساخت وسایل و تجهیزات موردنیاز (۲) فروش دست‌ساخته‌ها به عراقی‌ها برای تهیه دارو (۳) هدیه به عراقی‌ها برای کاهش شکنجه
نقش صلیب سرخ در بهبود وضعیت بهداشت اردوگاه را چگونه ارزیابی می‌کنید؟ صلیب سرخ نقش ارزنده‌ای را داشت و گاهی امکانات بهداشتی در اختیار اسرا قرار می‌داد و گاهی نیز اعتراضات اسرا را پیگیری می‌کردند مثلاً بعد از اعتراضات مکرر ما در خصوص وضعیت بسیار اسفناک و غیربهداشتی داخل آسایشگاه از حیث محدودیت توالت، بوی تعفن و انتشار بیماری در سطح آسایشگاه، با پیگیری جدی مامورین صلیب سرخ، عراقی‌ها مجاب شدند که برای هر آسایشگاه دو دستگاه تهویه نصب نمایند.	(۱) بهداشت نامناسب (۲) محدودیت توالت (۳) بوی تعفن (۴) انتشار بیماری در سطح آسایشگاه (۵) صلیب سرخ و رسیدگی به مشکلات اسرا
عوارض ناشی از محدودیت‌های بهداشتی، درمانی و رفاهی را چگونه ارزیابی می‌نمایید؟ تقریباً هیچ‌گونه امکانات بهداشتی اولیه (صابون، پودر رخت‌شویی و غیره) هنوز در اردوگاه وجود نداشت. حتی در محوطه اردوگاه هم سرویس‌های بهداشتی درست‌وحسابی نداشتیم، آن چیزی هم که بود خیلی خراب، کثیف و کم بود. ما از غروب آفتاب تا صبح روز بعد، حداقل ۱۲ ساعت در آسایشگاه محصور بودیم و داخل آسایشگاه هم هیچ وسیله یا امکاناتی وجود نداشت. رنج و تعب اسیران واقعاً در این خصوص غیرقابل وصف بودند. علاوه بر اینها مجروحین و بیماران که در طول شب بیش از بقیه به سرویس بهداشتی نیاز داشتند، رنجشان مضاعف بود. بعد از چندین مرتبه که در این خصوص به فرمانده اردوگاه شکایت و گله کردیم، بالاخره قبول کردند که برایمان تسهیلاتی ایجاد کنند. تسهیلات آنها قراردادن یک حلب خالی روغن نباتی ۱۷ کیلویی در داخل آسایشگاه به‌عنوان دستشویی سیار برای ۶۵ نفر بود.	(۱) عدم وجود امکانات بهداشتی (۲) سرویس‌های بهداشتی نامناسب (۳) رنج مضاعف مجروحین و بیماران (۴) حلب خالی روغن نباتی ۱۷ کیلویی در داخل آسایشگاه (۵) به‌عنوان سرویس بهداشتی حداقل ۶۵ اسیر (۶) عفونت زخم‌های مجروحین (۷) بوی بد داخل آسایشگاه (۸) سوءتغذیه
با توجه به ضیق مکان و گرمای زیاد محیط تقریبی ۶۰ تا ۱۵۰ سانتیمتری که سهم استقرار هر اسیر در آسایشگاه می‌شد، مسئول آسایشگاه باید طوری همه را مدیریت می‌کرد که آنکارداها چرخشی شده و همیشه یک نفر به‌طور ثابت جایش در کنار آن حلب (به اصطلاح سرویس بهداشتی) نباشد. حالا تصور بکنید که در نیمه‌های شب حلب مزبور پر و لبریز می‌شد و آن بنده خدایی که جایش در کنار حلب بود، چه حالی داشت. تازه، بدتر از همه اینها بوی تعفن و ناخوشایندی که بر اثر این موضوع و همچنین عفونت زخم‌های مجروحین و تنفس آن همه انسان در یک اتاق دربسته واقعاً آزاردهنده، بیماری‌زا و غیرقابل تحمل بود.	(۹) عفونت‌های گوارشی (۱۰) اسهالی و اسهال خونی، زخم معده، عفونت‌ها و ناراحتی‌های کلیوی و سنگ کلیه، نرمی استخوان، روماتیسم، خرابی دندان‌ها، میگرن و حتی صرع، گوش‌درد و غیره) مبتلا شده بودند. این شیوه زندگی هر روز تکرار می‌شد و تا ده سال ادامه داشت.

متن مصاحبه	کدگذاری باز
در اردوگاه شما فعالیت‌های فرهنگی- ورزشی به چه صورت بود؟ نقش این فعالیت‌ها را در سلامت اسرا چگونه ارزیابی می‌کنید؟ با آمدن مامورین صلیب سرخ و آوردن وسایل و پوشاک ورزشی برای ما، برنامه‌ها فعالیت‌های ورزشی به راه افتادند. فرمانده ایرانی اسیران در کل اردوگاه یک نفر را به‌عنوان مسئول ورزشی کل اردوگاه انتخاب می‌کرد، هر مسئول قاطع نیز برای قاطع خود یک مسئول امور ورزشی و هر مسئول آسایشگاه هم یک مسئول ورزش برای آسایشگاه خود تعیین می‌کرد. به‌علت کوچک‌بودن محوطه قاطع و همچنین فقدان توپ و وسایل ورزشی کافی در قاطع، مسئولین ورزشی آسایشگاه‌ها مقاطع برای ورزش بچه‌ها برنامه‌ریزی و نوبت‌بندی می‌کردند که همه در رشته‌های مختلف ورزشی به‌صورت نوبتی و برنامه‌ریزی شده شرکت کنند. اجرای برنامه‌های ورزشی بهترین دارو برای جسم و روح ما بود.	۱) تعیین مسئول ورزش ۲) آوردن وسایل ورزشی توسط صلیب سرخ ۳) نوبت‌بندی فعالیت‌های ورزشی توسط مسئولین ورزش با توجه به محدودیت امکانات و فضای ورزشی
رهبران در اردوگاه‌ها مانند حاج آقا/بوترابی، روحانیون، اساتید دانشگاه، معلمان و غیره چه نقشی در حل بحران‌ها در اردوگاه داشتند؟ نقش روحانیون، اساتید دانشگاه، معلمان و غیره در برگزاری برنامه‌های فرهنگی را بیان کنید؟ برخی از روحانیون، اساتید و معلمان در اردوگاه بودند که کلاس‌های مختلف آموزشی برگزار می‌کردند این کلاس‌ها با استقبال اسرای اردوگاه ما خیلی پررونق و شلوغ بود. در اصل این تیپ کلاس‌ها هم باعث می‌شد که ما از برکات کسب علم و معرفت برخوردار شویم و هم موجبات آرامش و گذر ایام اسارت بود. واقعا اگر این کلاس‌ها برگزار نمی‌شد، شاید تعادل روحی خودمان را از دست می‌دادیم.	۱) رهبران در اردوگاه‌ها ۲) کلاس‌های مختلف آموزشی ۳) سلامت روح و جسم ۴) تعادل روحی
نقش صلیب سرخ در حل بحران‌ها و تعارضات اردوگاهی را چطور توصیف می‌کنید؟ به نظر من هیات صلیب سرخ یکی از عوامل اصلی ایجاد آرامش و تسکین آلام اسرا بود. حدوداً هر ۶ ماه یک‌بار می‌آمدند و از خانواده‌های ما خبر و نامه می‌آوردند که بیشترین دقیقه ما بود. همچنین برخی از امکانات فرهنگی- ورزشی را در اختیار ما قرار می‌دادند. به درودل‌های ما گوش می‌کردند. هر چند خیلی وقت‌ها هم جانب‌داری از عراقی‌ها و کم‌لطفی آنها نسبت به ما وجود داشت ولی بعد از خدا و ائمه اطهار ^(ع) بهترین مسکن و فریادرس اسرا بودند و تنش‌های اردوگاهی را کاهش می‌دادند.	۱) هیات صلیب سرخ ۲) ایجاد آرامش ۳) کاهش تنش در اردوگاه
در اردوگاه شما برنامه‌های فرهنگی- مذهبی به چه صورت بود؟ نقش آنها در تامین سلامت خودتان را چگونه ارزیابی می‌کنید؟ به مراسم دعا‌های کمیل، ندبه و زیارت عاشورا بسیار اهمیت می‌ورزیدیم. در یک جمله بگویم که تنها وسیله آرامش ما در آن شرایط خاص، دعا و توسل به ائمه اطهار ^(ع) بود و علت اصلی سلامت روح و روان ما همین دعا و توسل بوده است.	۱) دعا و مناجات ۲) سلامت جسم و روان

در مدل حاصل‌شده عوامل موثر بر واردآمدن آسیب‌های جسمی و روانی بر اسرا و شیوه‌های پیشگیری و درمان انواع آسیب‌های جسمی و روانی در اردوگاه‌های عراق با توجه به نقش میانجی رهبران استراتژیک اردوگاه و صلیب سرخ جهانی طراحی و تبیین شد (شکل ۱).

یافته‌ها

در جدول ۲ تعدادی از کدهای استخراج‌شده از مصاحبه‌ها و اسناد و مدارک به‌عنوان نمونه ذکر شده است. برخی از مشخصات آزادگان مورد نظر نیز در جدول ۳ آورده شده است.

شکل ۱) طراحی مدل عوامل موثر بر آسیب‌های جسمی و روانی اسرای ایرانی در اردوگاه‌های عراق

کد مصاحبه‌شونده	گزاره‌های استخراج‌شده از مصاحبه‌ها	مقولات/مولفه‌ها	فراوانی
p1, p2, p3, p4, p5, p8, p9, p10, p11, p13, p14, p16	کلاس‌های مذهبی در اردوگاه موجب آرامش روح و جان اسرا بود.	کلاس‌های مذهبی	۱۲
p2, p3, p4, p5, p6, p7, p8, p9, p10, p13, p15, p16	هرگاه اسرا از کلاس‌های علمی بهره‌مند بودند، آرامش بیشتری داشتند	کلاس‌های علمی	۱۲
p1, p5, p6, p7, p8, p9, p12, p13, p14, p15, p16	برگزاری مراسم‌های مختلف در مناسبت‌ها روحیه مضاعفی را در اسرا ایجاد می‌کرد.	برنامه‌های فرهنگی-اجتماعی	۱۱
p1, p2, p3, p4, p7, p8, p11, p12, p13, p14, p15, p16, p17, p18, p19, p20	ساخت انواع تسبیح، آلبوم عکس و غیره وسیله مناسبی برای تهیه دارو و وسایل ضروری بود.	خلاقیت و نوآوری	۱۵
p1, p2, p3, p4, p5, p7, p8, p9, p10, p12, p13, p14, p15, p16, p17, p18	یکی از ابزارهای مهم تامین بهداشت جسم و روان اسیر ورزش بود.	ورزش‌های فکری	۱۶
p1, p3, p4, p5, p6, p7, p8, p9, p12, p13, p14, p15, p18, p19, p20	ورزش‌های رزمی در اردوگاه ممنوع بود، اما موجب آمادگی بدن برای مقابله با شرایط بحرانی و افزایش شهامت و استقامت می‌شد.	ورزش‌های رزمی	۱۴
p1, p3, p4, p5, p6, p7, p8, p9, p12, p13, p14	ورزش‌های توپ‌بازی رایج در اردوگاه شامل فوتبال، والیبال، بسکتبال، تنیس روی میز و فوتبال دستی بودند.	ورزش‌های توپ‌بازی	۱۴
p1, p2, p3, p4, p5, p6, p7, p8, p9, p10, p11, p12, p13, p14	ورزش نوعی مکانیزم و مقابله با رنج اسارت بود، مسابقات ورزشی هیجان‌انگیز و روحیه‌بخش بودند.	مسابقات ورزشی و نشاط	۱۴
p1, p2, p3, p4, p5, p7, p8, p9, p10, p11, p13, p14, p15	برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در شرایط ناپایدار محیطی اردوگاه‌های عراق، به‌عنوان دو عملکرد اصلی رهبران اردوگاه، به‌شمار می‌آمد.	رهبران استراتژیک اردوگاه	۱۳
p1, p2, p3, p4, p5, p6, p7, p8, p9, p10, p11, p12, p13, p14, p16	توزیع نامه‌های ارسالی از ایران، معاینه مجروحان و بیماران توسط پزشک همراه صلیب سرخ برای اسرا فرصت مطلوبی بود.	صلیب سرخ جهانی	۱۵
p1, p2, p3, p4, p5, p6, p10, p11, p12, p13, p14, p16	عوامل مختلفی از جمله شکنجه‌های عراقی‌ها، حضور جاسوسان و منافقین و غیره بر سلامت جسم و روان اسرا تأثیرگذار بود.	سلامت جسم و روان	۱۳

به‌دلیل شرایط بد بهداشتی در قرنطینه و اردوگاه‌ها، شیوع بیماری‌های واگیردار بین اسرا امری عادی به‌شمار می‌رفت. پس از سپری‌نمودن قرنطینه، به‌ندرت تعداد معدودی از مجروحان به بیمارستان انتقال می‌یافتند و اکثر مجروحان همراه با دیگر اسرا به اردوگاه‌ها فرستاده می‌شدند. وضعیت درمانی در اردوگاه‌ها بسیار اسفبار بود؛ نبود پزشک، کمبود دارو و تجهیزات، اجازه هیچ‌گونه درمان موثری را نمی‌داد.

شستن زخم‌ها با آب خالی، بخیه‌کردن زخم‌ها بدون تزریق ماده بی‌حس‌کننده، کوتاه‌شدن پا بر اثر شکستگی‌های ساق (عموم افرادی که پای آنها به‌دلیل شکستگی گچ گرفته می‌شد، به‌دلیل لانه‌کردن شپش در زیر گچ و در تماس نزدیک با پوست بدن، مجبور می‌شدند گچ را خیلی زودتر از زمان مقرر باز کنند) و ران پا به‌دلیل عدم درمان مناسب از شایع‌ترین شرایط درمانی اردوگاه‌ها بود، به‌گونه‌ای که بهبود و نجات‌یافتن این اسرا بیشتر به یک معجزه شباهت داشت. در اکثر قریب‌به‌اتفاق اردوگاه‌ها، شرایط ساختمان‌ها به‌گونه‌ای بود که نور کافی به داخل آسایشگاه‌ها نمی‌رسید. نبود تهویه، عدم نورگیری، پوشش نامناسب محل خواب و استراحت افراد، شرایط را برای ابتلا به بیماری‌های گوناگون مهیا می‌کرد. با توجه به آنچه بیان شد در ذیل به برخی از شایع‌ترین مشکلات بهداشتی درمانی که اسرای ایرانی در اردوگاه‌های عراق با آنها روبه‌رو بودند اشاره شده است:

"آلودگی به شپش" به‌صورت همه‌گیر بود و تمامی افراد در همه اردوگاه‌ها آن را تجربه کرده‌اند. "بیماری‌های پوستی" از دیگر مشکلات شایع بهداشتی در اردوگاه‌ها بود. بیماری‌های قارچی و گال از شایع‌ترین بیماری‌های پوستی بودند. "بیماری‌های دهان و دندان" به‌خصوص خرابی دندان از بیماری‌های شایع در دوران اسارت بود. برای بسیاری از اردوگاه‌ها دسترسی به خمیردندان و مسواک در سال اول اسارت وجود نداشت و در برخی از اردوگاه‌ها نیز این محدودیت تا آخرین روزهای اسارت و به‌اشکال گوناگون ادامه داشت. "بیماری‌های دستگاه گوارش" یکی دیگر از شایع‌ترین

جدول ۳) توزیع فراوانی مطلق و نسبی متغیرهای سطوح تحصیلات و مدت اسارت در شرکت‌کنندگان (۲۰ نفر)

متغیرها	فراوانی	درصد
مدت اسارت (ماه)		
۵۰ تا ۲۰	۷	۳۵/۰
۷۰ تا ۵۰	۵	۲۵/۰
۱۰۰ تا ۷۰	۵	۲۵/۰
۱۰۰ تا ۱۳۰	۳	۱۵/۰
میزان تحصیلات		
دیپلم	۲	۱۰/۰
لیسانس	۴	۲۰/۰
فوق لیسانس	۷	۳۵/۰
دکتری	۷	۳۵/۰

عوامل تأثیرگذار بر ایجاد آسیب‌های جسمی و روانی به اسرا

در اردوگاه‌های عراق عوامل زیادی وجود داشت که بر سلامت جسم و روان اسرا تأثیرگذار بودند. مهم‌ترین آنها شامل وضعیت نابسامان بهداشت و درمان اسرا، رفتارهای نامطلوب عراقی‌ها و برخی از اسرای ایرانی مانند جاسوس‌ها، منافقین و افراد بریده از نظام و همچنین برخی از عوامل زمینه‌ای بود که در ذیل تشریح شده‌اند:

۱) وضعیت بهداشت و درمان اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق: تعداد زیادی از اسرای ایرانی پس از جراحات شدید در جبهه جنگ به دست عراقی‌ها اسیر شدند. اکثر این افراد تا رسیدن به اردوگاه باید همراه دیگر اسرا تمامی شرایط سخت قرنطینه یا زندان‌ها را تحمل می‌کردند. برای این مجروحان در قرنطینه نه‌تنها درمان مناسب برای جراحات زخم آنها صورت نمی‌گرفت؛ بلکه باید همراه سایر اسرا شکنجه‌های سخت عراقی‌ها را تحمل می‌کردند که تعدادی از اسرای مجروح در حین انتقال از خط مقدم به اردوگاه‌ها به‌دلیل شدت جراحات و عدم رسیدگی نیروهای عراقی شهید شدند. به‌علت آلودگی شدید محیط زندان‌ها و قرنطینه‌ها، در موارد بسیاری زخم‌ها آلوده و این امر موجب کرم‌گذاشتن زخم‌ها می‌شد. آلودگی زخم‌ها به کرم در بعضی موارد موجب نقص عضو نیز می‌شد.

به حساب می‌آید. گاهی این شکنجه‌ها آنقدر شدید بود که منجر به جراحات جدی یا شهادت اسرا می‌شد.

۳) نقش عوامل زمینه‌ای موثر بر وارد آمدن آسیب‌های جسمی و روانی به اسرا: عوامل زمینه‌ای موثر بر آسیب‌های جسمی و روانی اسرا در اردوگاه‌های عراق شامل موارد زیر بودند:

الف) زندگی تکراری: زندگی اسرای ایرانی در اردوگاه‌های عراق، با تکرار همراه بود. هر روز یک نوع غذا، همه اسرا یک مدل لباس، هر روز یک سری افراد خاص اطرافشان بودند، هر روز فقط همان سیم‌خارداری را می‌دیدند که دیروز دیده بودند و همان ساختمان، همان اتاق، همان غذا و غیره، این زندگی تکراری برای اسرا یک نوع سردرگمی، خستگی مفرط، رنج مضاعف و آسیب‌های روحی و روانی را در پی داشت که گاهی باعث بروز رفتارهای ناپه‌نجام می‌شد.

ب) تفاوت‌های فرهنگی و عقیدتی اسرا: هرچند اسرای ایرانی رزمندگانی از استان‌های مختلف کشور بودند و اکثریت آنها تا آخرین گلوله جنگیدند و پس از مجروحیت به دست نیروهای عراقی اسیر شدند، اما تفاوت‌های فرهنگی و اعتقادی بین آنها را نمی‌توان نادیده گرفت، از طرفی دیگر فشارهای ناشی از کمبود منابع و امکانات، گرسنگی، تشنگی، دوری از خانواده، زندگی تکراری و انواع بیماری‌ها و جراحات‌های ناشی از جنگ باعث می‌شد که صبر و مقاومت آنها کم شود که عامل ایجاد اختلافات و تعارضات بین آنها می‌شد. حضور جاسوسان و اعضای گروهک سازمان مجاهدین (منافقین) نیز مزید بر علت بود، این نوع تعارضات موجب هرج‌ومرج، تنش و سردرگمی می‌شد و تاثیر منفی بر سلامت جسم و روان اسرا می‌گذاشت.

ج) فقدان آموزش قبلی در مورد دوران اسارت: فقدان آموزش قبلی در مورد دوران اسارت نیز یکی از عوامل ایجاد بحران و تشنج در دوران اسارت بود. در این خصوص با تعدادی از آزادگان مصاحبه انجام شد و آنها نظر خود را به این شکل بیان نمودند "در شرایطی که در موقعیت اسارت قرار گرفته بودیم ذهن ما کاملاً قفل کرد، نمی‌دانستیم چه کار باید بکنیم. اگر قبل از اسارت آموزش لازم را می‌دیدیم، در زمان اسارت تصمیم‌گیری برای ما راحت‌تر بود و می‌توانستیم به‌جای درگیری با عراقی‌ها یا حتی درگیری و تضاد با دیگر هم‌زمانان راهکارهای دیگری را در پیش بگیریم، همان‌طور که در یک مدرسه به دانش‌آموز آموزش می‌دهند که در هنگام ایجاد زمین‌لرزه چه اقداماتی را انجام دهند، برای نظامیان نیز این آموزش به‌صورت عملیاتی ضرورت دارد تا در هنگام مواجه شدن با شرایط مشابه بتوانند منطقی‌ترین تصمیم را اتخاذ نمایند" (مشارکت‌کننده شماره ۲). معمولاً کشورهای پیشرفته به سربازهای خود آموزش لازم را می‌دهند که به هنگام اسیر شدن به دست دشمن چه اقداماتی را انجام دهند اما متأسفانه به رزمندگان ایرانی چنین آموزش‌هایی داده نشده بود و همین امر باعث بروز مشکلات متعدد در ابعاد مختلف در اردوگاه‌ها می‌شد که از آشکارترین پیامدهای آن در خطر قرار گرفتن سلامت جسم و روان اسرا بود (مشارکت‌کننده شماره ۲). یکی از مصاحبه‌شوندگان در این رابطه چنین گفته است "اسرای ما خالی از ذهن بودند و نمی‌دانستند که با دشمن چطوری باید برخورد نمایند اما به تدریج و با آزمون و خطا راه خود را پیدا کردند؛ مانند تشکیل شورای رهبری در اردوگاه، این شورا توانست با تدبیر و اندیشه، راه‌های مدیریت در اردوگاه را پیدا نماید تا اسرا بتوانند بهتر زندگی کنند و کمتر آسیب ببینند، یا با تشکیل شورای فرهنگی و برگزاری کلاس‌های مختلف فرهنگی و ورزشی توانستند هم روح و هم جانشان را نجات بدهند، اگر این راهکارها را از قبل به آنها آموزش داده بودند قطعاً آسیب کمتری

مشکلات بهداشتی در اردوگاه‌ها به شمار می‌رفت. کمبود غذا و کیفیت نامناسب آنچه در دسترس بود، زمینه را برای ابتلا به بیماری‌های مختلف آماده می‌کرد. "ابتلا به اسهال و به‌خصوص اسهال خونی" امری شایع در اردوگاه‌های اسرا بود. بیماری سل (ریوی) یکی دیگر از بیماری‌های خطرناک و شایع در میان اسرای ایرانی بود برخی از اسرای جنگی ایرانی در زمان اسارت بر اثر بیماری‌هایی مانند اسهال، عفونت خونی، منتزیت یا در اثر مجروحیت‌هایی که در طول جنگ داشتند، به شهادت رسیدند (مشارکت‌کننده شماره ۱).

۲) نقش نیروهای عراقی، افراد نفوذی و جاسوس‌ها در ایجاد آسیب‌های جسمی و روانی به اسرا: نیروهای عراقی به‌دلیل اختلافات فرهنگی و مذهبی که با اسرا داشتند در تلاش بودند که رفتار و عقاید اسرا را بر مبنای میل خودشان تغییر دهند، آنها را تحت کنترل خود درآورند و از آنها استفاده‌های سیاسی، اقتصادی و نظامی نمایند. اسرای ایرانی نیز نمی‌خواستند که تحت فرمان آنها قرار گیرند. بنابراین بین این دو گروه تعارضات زیادی وجود داشت. عراقی‌ها نیز به‌دلیل عدم تجربه کافی در امر نگهداری اسرا، تنها راه حل را اعمال زور، قوانین سخت‌گیرانه و شکنجه می‌دانستند. برخی از قوانین سخت‌گیرانه بر اسرا توسط عراقی‌ها این بود که اسرا حداکثر ۲ نفر می‌توانستند با هم قدم بزنند و در همان زمان نیز باید سر خود را پایین نگه می‌داشتند. اسرا از ساعت ۸ صبح تا ۱۲ ظهر حق آمدن به آسایشگاه را نداشتند و باید در حیاط اردوگاه و در زیر تابش شدید نور خورشید قدم می‌زدند. حداکثر زمان آزادباش در طول شبانه‌روز ۷ ساعت بود؛ همیشه از کمبود آب و غذا رنج می‌بردند و از وسایل اولیه زندگی نیز محروم بودند. به‌دلیل شرایط بهداشتی نامناسب شیوع بیماری‌های مختلف اسرا را رنج می‌داد. همچنین با انواع شکنجه‌های روحی- روانی هر روز بر مشکلات اسرای این اردوگاه افزوده می‌شد (مشارکت‌کننده شماره ۲).

برخی از این رفتارهای تحقیرآمیز و خشونت‌بار عراقی‌ها و پیامدهای آن در ادامه تشریح می‌شوند:

۱) عراقی‌ها با رفتارهای خشونت‌آمیز از قبیل فحش و ناسزا به اسیر، شکنجه اسیر در مقابل سایر اسرا، مجبور کردن اسیر به زدن اسیر دیگر، ایجاد محدودیت در زمان خواب و استراحت، شایعه‌پراکنی و غیره موجب شکنجه روحی و روانی اسرا می‌شدند که نتیجه آن بروز بیماری‌هایی مانند افسردگی، انزوا، گوشه‌گیری، اضطراب، دلهره و غیره بود.

۲) برهم زدن بهداشت روانی اسرا با ترفندهایی مانند ایجاد محدودیت در امکانات اولیه مانند آب، غذا، لباس، مکان استراحت، حمام، سرویس بهداشتی و غیره

۳) عراقی‌ها با اعزام سخنران فارسی‌زبان به اردوگاه مانند شیخ علی تهرانی، اعزام برخی از پناهندگان سیاسی، استفاده از سازمان منافقین، اعزام بعضی از مبلغین عراقی، پخش فیلم و انواع نوارهای صوتی مبتذل و در اختیارگذاشتن ابزار قمار و سرگرمی‌های منحرف‌کننده، توهین، وضع قوانین غیرمنطقی و آزاردهنده باعث بروز بحران، تنش و درگیری بین اسرای جنگی و خودشان می‌شدند. این درگیری‌ها موجب بروز آسیب جدی بر سلامت اسرا می‌شد.

۴) در دوران اسارت شکنجه یکی از عوامل اصلی آسیب‌های جسمی و روانی محسوب می‌شد. این شکنجه‌ها به دو صورت شکنجه‌های جسمی و شکنجه‌های روحی- روانی بودند. سربازان عراقی از روش‌ها و وسایل گوناگونی به‌منظور شکنجه اسرای ایرانی استفاده می‌کردند. از میان روش‌های مختلف شکنجه، زدن با کابل و باطوم و سیلی‌زدن، از معمولی‌ترین و شایع‌ترین روش‌ها

جابه‌جا کردند و بعد از آقای احدی هم آقای صالح آبادی رهبری اردوگاه ما را به عهده داشت و سپس حسین مروتی جانشین ایشان شد. در آنجا کارهای فرهنگی به روش‌های مختلف انجام می‌شد. آنجا کتاب دعا پیدا نمی‌شد، یک سری از بچه‌ها که دعای توسل و غیره را از حفظ بودند، آن را روی دفترچه‌هایی که از پاکت سیمان تهیه می‌شد نوشته و در اختیار سایرین قرار می‌دادند. گروه تئاتر و سرود نیز فعال بود. کلاس‌های زیادی نیز برگزار می‌شد. یک نفر دیگر کلاً شهردار اردوگاه بود و نظافت اردوگاه را انجام می‌داد (مشارکت‌کننده شماره ۴).

"حضور آقای سیدفاضل موسوی در اردوگاه بسیار روحیه‌بخش بود. در اردوگاه نهروان و در اردوگاه تکریت، خوشبختانه در خدمت ایشان بودیم. ایشان یکی از رهبرانی بود که با تدبیر و اندیشه‌ای که داشت کارها را مدیریت می‌کرد و با رفتار اسلامی‌اش همیشه برای ما آرامش و نشاط ایجاد و واقعاً مشکلات را حل می‌کرد. از خصوصیات بارز ایشان شجاعت، ایمان و اخلاق نیکو بود. من یاد می‌آید تاسوعا بود، بچه‌ها تصمیم داشتند عزاداری و مداحی کنند، جاسوس‌ها به عراقی‌ها اطلاع دادند. عراقی‌ها برای جلوگیری از عزاداری توسط اسرا به آسایشگاه ما آمدند بچه‌ها را تقسیم کردند گفتند شما نباید بیکار باشید، سیم‌خاردها را آوردند گفتند خار اینها را جدا کنید. هیچ وسیله‌ای هم نداشتیم مجبور بودیم با دست خالی این کار را انجام دهیم. چاره‌ای نبود و مجبور بودیم از دستور عراقی‌ها اطاعت کنیم تا از شکنجه‌های شدیدتر در امان باشیم. این کار ادامه داشت، روز عاشورا سیدفاضل موسوی در حال کارکردن راز و نیاز و گریه می‌کرد، عراقی‌ها علت را که جویا شدند ایشان در پاسخ گفت هوا گرم است شما این بچه‌ها را زیر آفتاب سوزان نگه داشتید و از آنها بیگاری می‌کشید و بدون هیچ دلیلی می‌گویید که خارها را از سیم‌ها جدا کنید. الان دو روز است که در این آفتاب سوزان بدون هیچ ابزاری خارها از سیم‌ها جدا می‌شود، دست بچه‌ها زخم شد و گرمای آفتاب باعث مریضی بعضی از آنها شد. عراقی‌ها دیدند که او دارد از دیگر اسرا دفاع می‌کند، ایشان را خیلی شکنجه دادند طوری که جفت‌پاهای ایشان در زیر آن شکنجه شدید شکست و وی در آن حال به عراقی‌ها گفت من تازه می‌فهمم در کربلا چه گذشت، امام حسین^(ع) از دست شماها چه کشیده، آری ایشان رهبر فداکاری برای ما بودند، به خاطر ما کتک می‌خورد، در سختی‌ها مقاوم بود، به دشمن باج نمی‌داد و غذا و امکانات ناچیز خودش را در اختیار بیماران قرار می‌داد. به خاطر همین ایثارگری‌اش بود که ما همیشه از او اطاعت می‌کردیم و روزبه‌روز ایمان ما به ایشان بیشتر می‌شد (مشارکت‌کننده شماره ۵).

برنامه‌های فرهنگی - علمی

برنامه‌های فرهنگی و علمی در اردوگاه‌ها شامل برنامه‌ها و مراسم‌های مذهبی و ملی، کلاس‌های آموزشی موضوعات علمی مختلف، کلاس‌های هنری، برنامه‌های مرتبط با خلاقیت و نوآوری بودند. این برنامه‌ها تاثیر مستقیم و غیرمستقیم قابل‌توجهی بر سلامت جسم و روان اسرا در آن شرایط بسیار سخت و طاقت‌فرسا داشتند. در ادامه این برنامه‌ها تشریح می‌شود:

۱) برنامه‌ها و مراسم‌های مذهبی و ملی

الف) برنامه‌های قرآنی: یکی از روش‌های حفظ سلامت روحی اسرای ایرانی در اردوگاه‌های عراق، روی آوردن به کلام وحی و بهره‌برداری از گنجینه‌های مکتب اسلام بود. یکی از برنامه‌هایی که بیشتر از همه در اردوگاه‌ها مورد استقبال اسرا قرار گرفت، کلاس‌های قرآن بود؛ براساس مصاحبه‌هایی که از آزادگان به عمل

نقش صلیب سرخ جهانی در کاهش آسیب‌های جسمی و روانی اسرا

کمیته بین‌المللی صلیب سرخ یکی از اعضای نهضت بین‌المللی صلیب سرخ و هلال احمر است، این کمیته به‌منظور بررسی وضعیت اسرای ایرانی به اردوگاه‌های عراق مراجعه می‌کرد. این کمیته با مراجعه به اردوگاه‌ها اقداماتی مانند ثبت‌نام اسیران و اختصاص یک شماره (اسارت) به هر فرد که به آن شماره صلیب نیز گفته می‌شد، درج مشخصات کامل هر اسیر در یک فرم سه‌قسمتی که اطلاعات هر سه قسمت مشابه بود، پس از تکمیل برگه‌ها یک قسمت به ایران و قسمت دوم به مسئولین عراقی تحویل داده می‌شد، قسمت سوم نیز در اختیار کمیته بین‌المللی صلیب سرخ در ژنو قرار می‌گرفت. پس از ثبت‌نام اسرا، نمایندگان صلیب سرخ جهانی تقریباً هر دو ماه یک‌بار به اردوگاه‌ها سرکشی می‌کردند و خدماتی را به شرح زیر را به اسرا ارایه می‌دادند. این خدمات به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر سلامت جسمی و روانی اسرا تاثیرگذار بود (مثلاً معاینه اسرا توسط پزشک صلیب تاثیر مستقیم و در اختیارگذاشتن وسایل ورزشی تاثیر غیرمستقیم داشت):

- ۱) توزیع نامه‌های ارسالی از ایران بین اسرا و ارسال نامه‌های اسرا به خانواده‌های آنها
- ۲) معاینه مجروحان و بیماران توسط پزشک همراه
- ۳) توزیع وکالت‌نامه در صورت تقاضای اسیر
- ۴) ملاقات (ملاقات عمومی و خصوصی)، گفتگو با اسرا و نمایندگان آنها برای اطلاع‌یافتن از وضعیت اردوگاه، چگونگی رفتار عراقی‌ها و نیازهای اسرا
- ۵) تهیه و توزیع ملزومات ضروری، شامل کتاب، دفتر، خودکار (از سال ۱۳۶۴ عراقی‌ها اجازه دادند که کاغذ و قلم به اسرا داده شود) و وسایلی مانند خمیردندان، مسواک، وسایل ورزشی و غیره

نقش رهبران استراتژیک در کاهش آسیب‌های جسمی و روانی اسرا

حضور شخصیت‌هایی مانند حاج آقا/ابوترابی، روحانیون، معلمان، اساتید دانشگاه، فرماندهان ارتش و فرماندهان سپاه در کنار اسرا فرصت مناسبی برای اسرا بود. این افراد در شرایط بحران، منجی اسرا بودند. برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در شرایط ناپایدار محیطی اردوگاه‌های عراق، به‌عنوان دو عملکرد اصلی رهبران اردوگاه به شمار می‌آمد. برنامه‌ریزی در این شرایط سخت به تدبیر ویژه‌ای نیاز داشت، چون از طرفی عوامل محیط بیرونی مانند عراقی‌ها فشار مضاعفی را بر اسرا وارد می‌کردند تا دستورات آنها را اجرا نمایند و از طرف دیگر اسرای ایرانی در مقابل خواسته‌های عراقی‌ها مقاومت می‌کردند، بنابراین رهبران استراتژیک در اردوگاه با اقدامی به‌موقع و برنامه‌ریزی دقیق تصمیماتی را در آن شرایط سخت اتخاذ می‌نمودند که هم اسرا را از خطرات شکنجه‌های سخت و طاقت‌فرسا نجات می‌دادند و هم رضایت عراقی‌ها را جلب می‌نمودند. از جمله استراتژی‌هایی که برای مقابله با دشمن اتخاذ می‌نمودند طراحی و برگزاری برنامه‌های فرهنگی - علمی و برنامه‌های ورزشی بود که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

"نقش حاج آقا/ابوترابی در اردوگاه ما بسیار حیاتی بود و خیلی خوب اردوگاه را مدیریت می‌کرد و کارهای فرهنگی زیادی را در اردوگاه ما انجام می‌داد، در یک‌کلام وجود او آرامش‌بخش بود؛ اما متأسفانه عراقی‌ها او را به اردوگاه دیگر تبعید کردند، زمانی که خواست برود، آقای احدی را جانشین خودش معرفی کرده بود، آقای احدی را هم

می‌شد. این کلاس‌ها بسیار مورد استقبال اسرا قرار می‌گرفت. براساس مصاحبه‌هایی که از تعدادی از آزادگان به عمل آمد کلاس‌های مختلف علمی در اردوگاه‌ها، از استقبال خوبی برخوردار بود و فوایدی از جمله موارد زیر را در پی داشتند:

(۱) خارج‌شدن از بیکاری مفرط، بیکاری واقعاً عذاب‌آور و دردسرساز بود.

(۲) خارج‌شدن از تعطیلی فکر مفید و توهم بیش‌ازحد که خود موجب شیوع انواع بیماری‌های روانی می‌شد.

(۳) شرکت در کلاس‌ها باعث پویایی و کارآمدی می‌شد.

(۴) شرکت و بهره‌گیری از این کلاس‌ها موجب نوعی رضایت و آرامش درونی می‌شد.

بهر روز زیاری می‌گوید "ما در اوایل اسارت هیچ‌گونه ابزار آموزشی در اختیار نداشتیم، از آنجایی که وقت اضافه داشتیم سعی می‌کردیم که چیزی یاد بگیریم اوایل بیشتر به‌صورت مباحثه‌ای کار می‌کردیم و گاهی روی خاک و گاهی از تکه‌های گچ یا زغال روی سطح سیمانی یا روی موزاییک می‌نوشتیم یا از چوب سوخته یا زغال روی کارتن می‌نوشتیم، در آن ایام به‌سختی درس یا مطلبی را یاد می‌گرفتیم اما پس از گذشت دو سال از دوران اسارت‌مان صلیب سرخ به اردوگاه ما آمد و مقدار کمی نوشت‌افزار و کتاب در اختیار ما قرارداد، این کمک بزرگی به ما بود و شرایط را برای کسب علم و دانش مهیاتر نمود. بنابراین افرادی که از توان علمی بالاتری برخوردار بودند برای بقیه علاقه‌مندان دور از چشم عراقی‌ها کلاس برگزار می‌کردند. کلاس‌هایی که در اردوگاه برگزار می‌شد، در قالب کلاس‌های آموزش زبان‌های مختلف مثلاً آموزش زبان عربی، انگلیسی و کلاس‌های ریاضی، فیزیک، شیمی، ادبیات فارسی و غیره بودند، اما از آنجایی که ابزار آموزشی مثل خودکار، مداد، دفترچه و کتاب بسیار محدود بود، مجبور بودیم از تمامی امکانات اولیه موجود مثل کارتن‌های مختلف دارو، بسته‌های سیگار، پاکت سیمان و کارتن گوشت استفاده نماییم. به‌طور مثال کارتن گوشت را لایه‌لایه می‌کردیم و هر لایه را توسط کاسه‌ای که در آفتاب داغ می‌گذاشتیم، آتو می‌کشیدیم و پس از صاف‌شدن چروک‌های آن، از آنها دفترچه‌ای درست می‌کردیم و سپس مورد استفاده قرار می‌دادیم، این فعالیت‌ها موجب سرگرمی، آرامش و تقویت علم و ایمان ما می‌شد" (مشارکت‌کننده شماره ۹).

برنامه‌های هنری، خلاقیت و نوآوری

الف) کلاس‌های آموزش هنر: کلاس‌هایی از قبیل خطاطی، نقاشی، گلدوزی، منجوق‌دوزی و پولک‌دوزی در اسارت مورد استقبال اسرا قرار می‌گرفت. یکی از این کلاس‌های پرونق‌تر از بقیه کلاس خطاطی بود. سیدرضی نبوی‌چاشمی می‌گوید "سیاه مشق، سطر، چلیپا (مورب‌نویسی)، نستعلیق تحریری، نسخ و ثلث از جمله خط‌هایی بودند که در اردوگاه آموزش داده می‌شدند. کلاس‌های مختلف هنری به‌صورت انفرادی برگزار می‌شد. هر دو روز یک‌بار می‌رفتیم پیش یکی از دوستان که استاد خط بود، خط ما را چک می‌کرد و سرمشق جدید به ما می‌داد. این کلاس‌ها و برنامه‌های فرهنگی باعث می‌شد تا غم اسارت و خستگی‌های ناشی از شکنجه‌های مداوم عراقی‌ها کاسته شود" (مشارکت‌کننده شماره ۹).

ب) برنامه‌های خلاقیت و نوآوری: در اسارت نیروهای جوان و خلاق بودند که هر روز ایده جدیدی از ذهن آنها تراوش می‌کرد، آنها علاقه‌مند بودند این خلاقیت و ایده نو را به محصول تبدیل نمایند، در آنجا به‌دلیل عدم دسترسی به مواد اولیه و تکنولوژی

آمد اکثریت آنها شرکت در کلاس‌های قرآن و بهره‌برداری از دستورات و موعظه‌های قرآن کریم را در اولویت برنامه‌های خود قرار می‌دادند و بر این باور بودند که شرکت در این برنامه علاوه بر آرامش روحی آنها موجب ارتقای علمی آنها نیز می‌شود. در اردوگاه‌های مختلف این کلاس‌ها به‌صورت مخفی یا دور از چشمان سربازان عراقی برقرار می‌شد؛ و بیشتر در قالب آموزش روحانی و روان‌خوانی، تجوید، مفاهیم و تفسیر قرآن کریم در اردوگاه‌ها رواج داشت. با توجه به اینکه در هر آسایشگاه یک قرآن بیشتر نبود، هم باید از آن حفاظت و هم به تعداد بیشتری تکثیر می‌شد.

ب) بزرگداشت اعیاد و مناسبت‌های ملی: با توجه به اینکه در اکثر اردوگاه‌ها حکومت‌نظامی حاکم بود و تجمع بیشتر از دو نفر ممنوع بود، از جمله برنامه‌هایی که توجه خاصی به آن می‌شد برای مراسم‌های مربوط به اعیاد ملی و اسلامی بود. یکی از مصاحبه‌شوندگان در مورد برپایی مراسم عید نوروز این‌چنین می‌گوید "در عید نوروز در آسایشگاه برنامه‌های ویژه‌ای داشتیم تا غم غربت را از چهره بچه‌ها بزاییم، آسایشگاه را با امکانات اولیه‌ای که داشتیم تزئین و گروه‌های تئاتر و سرود آماده می‌کردیم تا با اجرای برنامه‌هایی شاد، عید را جشن بگیریم" (مشارکت‌کننده شماره ۶).

ج) برپایی مراسم‌های ایام ولادت، ارتحال و شهادت ائمه اطهار^(ع): یکی از برنامه‌هایی که اسرا به آن اهتمام ویژه‌ای داشتند، گرامی‌داشت ایام ولادت، ارتحال و شهادت ائمه اطهار^(ع) بود. در ایام ولادت ائمه برنامه‌های شادتری اجرا می‌شد. نمایش‌هایی توسط گروه تئاتر اردوگاه آماده می‌شد و مورد استفاده همه قرار می‌گرفت. همچنین گروه سرود اردوگاه نیز در این ایام نقش‌آفرینی می‌کرد. تهیه و پخت بعضی از شیرینی‌ها، آذین‌بندی آسایشگاه‌ها و ایجاد فضای شاد از جمله اقدامات اسرا در این ایام بود. همچنین اسرا در اردوگاه هنگام ارتحال و شهادت ائمه اطهار^(ع) مراسمی را تدارک می‌دیدند. در این برنامه‌ها ضمن بهره‌برداری از سخنرانی روحانیون و رهبران استراتژیک اردوگاه، از مدیحه‌سرایی مداحان، میان‌پرده‌های گروه تئاتر اردوگاه و سرودهای مذهبی گروه سرود اردوگاه استفاده می‌شد. نتیجه این برنامه‌ها آرامش، سلامت، اصلاح رفتار، افزایش روحیه، نشاط، اتحاد و همدلی بین اسرا بود.

د) برگزاری مراسم دعا و مناجات: همه تلاش‌های این بود که اسرا را از برنامه‌های مذهبی مانند اقامه اذان، اقامه نماز جماعت، قرائت دعا و هرگونه فعالیت اجتماعی که باعث افزایش روحیه معنوی می‌شد، منع کنند. اسرای ایرانی سعی می‌کردند با برگزاری برنامه‌های دعا و مناجات بر نیروی جسمی و روحی خودشان بیفزایند و در مقابل بحران‌ها و شرایط استرس‌زای اسارت، توان تاب‌آوری خود را افزایش دهند. البته برای برگزاری این برنامه‌ها شکنجه‌های زیادی را از سوی عراقی‌ها متحمل شدند؛ *کمال رضیان* می‌گوید: "به مراسم دعا‌های کمیل، ندبه و زیارت عاشورا بسیار اهتمام می‌ورزیدیم. در یک جمله بگویم که تنها وسیله آرامش ما در آن شرایط خاص، دعا و توسل به ائمه اطهار^(ع) و علت اصلی سلامت روح و روان ما همین دعا و توسل بود (مشارکت‌کننده شماره ۷). زمانی که دین با زندگی افراد پیوند می‌خورد، به افراد فرصت می‌دهد تا با فشارهای روانی مقابله کنند (مشارکت‌کننده شماره ۸).

برنامه‌های آموزشی علوم مختلف

کلاس‌های علمی در اردوگاه‌های اسرا شامل آموزش زبان انگلیسی، عربی و فرانسه، فیزیک، شیمی، ادبیات فارسی، ریاضی و غیره

موردنیاز، نوآوری کار سختی بود، اما اسرا گاهی با کمترین امکانات و تکنولوژی مثل ابزارهای دست‌ساز که با سیم خاردار یا برخی از وسایل کهنه ساخته می‌شد، اقدام به نوآوری‌هایی می‌نمودند که در زیر به برخی از آنها اشاره می‌شود:

تولید صنایع دستی: آزادگان در دوران اسارت با توجه به توانایی‌های فردی و علاقه‌مندی به صنایع دستی برای پرکردن اوقات فراغت و همچنین رفع نیازمندی‌های خود توانستند با به‌کارگیری مواد اولیه در دسترس، خلاقیت‌هایی از خود ابداع کنند که مهم‌ترین آنها شامل ساخت آلبوم عکس، سنگ‌سابی، تهیه مهر نماز، ساخت تسبیح، گلدوزی، کیف‌بافی، تولید کفش، گیوه‌بافی می‌شد. براساس مصاحبه‌هایی که از آزادگان تهیه شد، یکی از مزایای مهم خلاقیت و نوآوری‌های فوق‌الذکر ایجاد سرگرمی بود که این سرگرمی خود موجب سلامتی روح و روان آنها می‌شد.

تهیه نوشت‌افزار: آزادگان در دوران اسارت، برای پرکردن اوقات فراغت و تقویت بنیه علمی و فرهنگی خود اقدام به تهیه و تولید نوشت‌افزار می‌کردند و توانستند با به‌کارگیری مواد اولیه در دسترس، خلاقیت‌هایی از خود بروز دهند که دشمن را به شگفتی وادارند. درواقع آنها توانستند از مواد موجود که آن‌هم به‌سختی و دور از چشم مأموران عراق به دست می‌آمد، نوشت‌افزار مورد نیاز خود را تهیه و تولید نمایند؛ این اقلام شامل، ساختن مداد از طریق تیز کردن سر زغال‌های دینام پنکه، ساختن وایت‌برد، تخته‌سیاه، اسلاید، دفترچه، روان‌نویس، و مرکب می‌شد (مشارکت‌کننده شماره ۱۰). به هر حال خلاقیت و نوآوری علاوه بر اینکه موجب رفع نیازهای فردی و گروهی می‌شد، موجب بالارفتن آستانه تحمل اسرا شده و به آنها کمک می‌کرد تا میزان تاب‌آوری خود را در مقابل فشارهای روانی و استرس‌زا افزایش دهند.

در اردوگاه موصل ۴ خودکار، مداد و دفتر ممنوع بود و اگر این اقلام را از کسی می‌گرفتند پانزده روز زندان انفرادی در پیش داشت. به این صورت که هر روز عصر دست و چشم فرد خاطی را می‌بستند و سپس کتک می‌زدند، پس از پانزده روز سرش را با تیغ کهنه تراشیده، سپس روی زخم نمک می‌پاشیدند و او را در آفتاب قرار می‌دادند تا درس عبرتی برای دیگران شود (مشارکت‌کننده شماره ۱۱).

تکه‌ای از یک مقوا را به روغن آغشته، تراشه‌هایی از صابون را روی آن می‌ریختند و روی آن را با پلاستیک، نایلون می‌پوشاندند. با فشاردادن قلم یا اشیایی شبیه آن روی سطح پلاستیک، کلمات و نوشته‌ها نمایان می‌شد. با جداکردن پلاستیک از سطح آغشته به روغن و تراشه‌های صابون، نوشته‌ها پاک می‌شد تا مجدداً به کار آید. این تخته‌سیاه‌های دستی، در اندازه‌های مختلف در شرایط سخت نبود یا کمبود کاغذ و قلم، بسیار مفید و موثر بود (مشارکت‌کننده شماره ۱۲).

با طراحی، خطاطی و نقاشی روی کاغذ روغنی و تلق کاغذهای شکلات‌های خریداری‌شده از فروشگاه اردوگاه، اسلایدهای زیبایی ساخته می‌شد که با نور چراغ یا شمع، به راحتی روی دیوارها نمایش داده می‌شدند (مشارکت‌کننده شماره ۲).

اسرا با استفاده از کاغذهای سیگار، قسمت‌های سفید روزنامه‌ها، مجلات عربی و ورق‌ورق‌نمودن مقواهای بسته‌بندی گوشت و دفتر ۴۰برگی که صلیب سرخ هر ۶ماه یک‌بار یک عدد به آنها می‌داد، دفترچه‌های کوچکی درست می‌کردند و از این دفترچه‌ها برای نوشتن شعر، خاطرات، دعا و غیره استفاده می‌کردند (مشارکت‌کننده شماره ۶).

با استفاده از پرمنگنات و سرنگ‌های مصرف‌شده روان‌نویس ساخته

و در اختیار اسرا قرار می‌گرفت (مشارکت‌کننده شماره ۱۳). با خشکاندن برگ گل‌ها و حل‌نمودن آن در آب جوش و یا با مخلوط نمودن دوده‌های حمام با روغن مازولا، مرکبی درست می‌شد که به کار نوشتن و خطاطی می‌آمد (مشارکت‌کننده شماره ۱۴).

اجرای تئاتر و سرود: اجرای انواع نمایش‌ها، تئاتر و سرود در اردوگاه‌ها از ابزارهای مهم ایجاد فضاهای بانشاط و مفرح بودند. اجرای یک نمایش طنز در آن روزهای سخت مسکنی برای آرام مختلف مانند دوری از خانواده، شکنجه‌های روحی و جسمی توسط عراقی‌ها، جاسوس‌ها و سازمان منافقین بود.

برنامه‌های ورزشی

برنامه‌های ورزشی یکی از مهم‌ترین عوامل موثر بر سلامت جسم و روان اسرا در اردوگاه‌های عراق بود. این برنامه‌ها در چهار بخش تحت عناوین ورزش‌های فکری، ورزش‌های رزمی، کشتی و ورزش‌های تویی در اردوگاه‌ها اجرا می‌شد. ورزش‌های رزمی و کشتی ممنوع بود، این ورزش‌ها بیشتر به‌صورت مخفیانه انجام می‌شد. اگر عراقی‌ها متوجه این ورزش‌ها می‌شدند تنبیه سختی را برای ورزشکاران این رشته‌ها اعمال می‌کردند. از مهم‌ترین مزایای ورزش در دوران اسارت می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱) ورزش نوعی مکانیزم و مقابله با رنج اسارت بود.
۲) باعث آمادگی جسمانی برای تحمل شرایط سخت و افزایش شهامت و استقامت می‌شد.

۳) تامین بهداشت جسم و روان اسرا

۴) سهل‌تر شدن گذر ایام سخت اسارت

۵) پیشگیری از انواع نگرانی‌ها هرچند به‌صورت موقت

ورزش‌های فکری: ورزش‌های فکری رایج در دوران اسارت شامل دوزبازی، شطرنج و مینچ بود. دوزبازی یک بازی دونفره بود که به‌دلیل سادگی آن در اردوگاه‌های مختلف رواج داشت. این بازی روی کاغذ، کارتن سیمان، خاک موجود در حیاط اردوگاه، موزاییک داخل آسایشگاه و راهروهای سیمانی داخل اردوگاه قابل طراحی و اجرا بود. وسایل ورزشی دیگری مانند پاسور و تخته‌نرد نیز توسط صلیب سرخ در اختیار اسرا قرار می‌گرفت؛ اما به‌دلیل حرام‌بودن آنها خیلی کم مورد استفاده قرار می‌گرفت.

ورزش‌های رزمی: ورزش‌های رزمی در اردوگاه‌های عراق ممنوع بود و اگر عراقی‌ها متوجه می‌شدند، شدیدترین مجازات را اعمال می‌نمودند. اسرا در اردوگاه‌های عراق این ورزش‌ها را به دو منظور انجام می‌دادند. هدف اصلی تقویت روح و جسم بود، هدف دیگر نیز آمادگی جسمانی در تحمل شرایط سخت و بحرانی بود. ورزش‌های رزمی که در اردوگاه‌های عراق انجام می‌شد شامل کونگ‌فوتوآ و کونگ‌فو چینی، تکواندو، کاراته، جودو و بوکس بودند. فرامرز محبوبی از آزادگان سمنان می‌گوید "با توجه به ممنوعیت ورزش‌های رزمی در اردوگاه، اسرا برای این‌گونه ورزش‌ها دور از چشم نگهبانان عراقی اقدام به ورزش می‌نمودند. استاد ورزش رزمی با انتخاب چند نفر از شاگردان که استعداد خوبی داشتند (حدود ۵ یا ۶ نفر) اقدام به آموزشی فشرده برای پرورش مربی می‌نمود که در رشته کونگ‌فوتوآ ۵ نفر با استاد علی وهابی که اسرای اول جنگ و از شاگردان پروفیسور میرزایی بود آموزش می‌دیدیم و سپس هر کدام اقدام به برگزاری کلاس برای سایر اسرا در آسایشگاه‌ها می‌نمودیم. برای ورزش‌های رزمی از وسایل ساده استفاده می‌شد. مثلاً برای تهیه کیسه بکس از کیسه انفرادی و پتو استفاده می‌شد. با توجه به برنامه‌ریزی انجام‌شده هر کلاس در هفته سه روز و هر جلسه به‌مدت یک‌ساعت و نیم زمان در اختیار

لطمه وارد می‌نمود را شناسایی کنند و با اصلاح آنها برای بهره‌مندی از یک فضای سالم در اردوگاه تلاش نمایند. رهبران اردوگاه برای به حداقل رساندن تعارضات موجود در اردوگاه و افزایش سلامت جسمی و روانی اسرا به اجرای برنامه‌های فرهنگی و ورزشی در اردوگاه اقدام می‌کردند. با توجه به اینکه سلامت روانی و جسمی، نیاز و خواسته همه اسرا بود، تلاش همه آنها این بود که برای رفع نیاز اساسی از هیچ تلاشی دریغ نوزند. بنابراین زمینه لازم برای اجرای برنامه‌های فرهنگی ورزشی فراهم بود و اسرا نیز با طاعت‌پذیری از رهبران و فعالان فرهنگی اردوگاه توانستند بین خودشان ارتباط صمیمانه‌ای را ایجاد نمایند تا در سایه این ارتباط و همدلی با شرایط سخت زندگی تکراری دوران اسارت همزیستی مسالمت‌آمیزی داشته باشند و موجبات سلامت روح و جسم خود را تا میزان قابل‌توجهی فراهم آورند.

بحث

هدف پژوهش حاضر طراحی مدل عوامل موثر بر آسیب‌های جسمی و روانی اسرای ایرانی و شیوه‌های پیشگیری و درمان آنها در اردوگاه‌های اسرای عراق بود.

برابر پیشینه پژوهش‌های یادشده و نظر به اینکه بررسی‌های پژوهشگر نشان داده است که تاکنون مطالعه‌ای به‌صورت خاص در خصوص طراحی مدل عوامل موثر بر آسیب‌های جسمی و روانی اسرای ایرانی در اردوگاه‌های عراق و استراتژی‌های کاهش آسیب‌ها، صورت نگرفته است، بررسی و تبیین ابعاد مختلف مدل مذکور و مستندسازی تجربیات ارزشمند ناشی از ۱۰ سال دوران اسارت اسرای ایرانی که قسمت مهمی از تاریخ ۸ سال دفاع مقدس است، از ضروریات انکارناپذیر می‌باشد. از تجارب حاصل از زندگی اسرای جنگی ایران در اردوگاه‌های عراق در ابعاد مختلف در زمان حال و آینده می‌توان استفاده نمود. پژوهش حاضر به‌دنبال بررسی روش‌های به‌کارگرفته‌شده توسط اسرا برای مقابله با آسیب‌های جسمی و روانی در اردوگاه‌های عراق از طریق برنامه‌های فرهنگی و ورزشی بود. با استفاده از داده‌های کیفی حاصل از مصاحبه‌ها و نیز اسناد و مدارک موجود مدل پژوهش با چهار بخش قابل تشخیص طراحی و تبیین شد. اعتبار مدل توسط آزادگان مشارکت‌کننده در پژوهش مورد تایید قرار گرفت. مدل طراحی‌شده در پژوهش حاضر را می‌توان برای سازمان‌ها و شرایط مشابه مانند اردوگاه‌های اسرا و زندان‌ها مورد استفاده قرار داد.

محدودیت پژوهش حاضر محدودیت منابع در خصوص موضوع مورد پژوهش بود. براساس بررسی‌های انجام‌شده کتاب یا مقاله‌ای در منابع داخلی و خارجی که با موضوع پیش‌روی مطابقت داشته باشد بسیار محدود بود. تعدادی از آزادگان به دلایلی حوصله پاسخ‌دهی به سئوالات پژوهش را نداشتند، بنابراین پژوهشگر تلاش نمود تا در خصوص اهمیت این موضوع، آنها را توجیه نماید تا موانع اعتبار پژوهش را به حداقل برساند. از آنجایی که از زمان آزادی اسرا تاکنون ۲۷ سال می‌گذرد، بسیاری از خاطرات و عملکرد مدیریتی آنها به فراموشی سپرده شد، این فراموشی نیز یکی از محدودیت‌های پژوهش بود.

پیشنهادات برای پژوهش‌های آینده شامل موارد زیر هستند:

۱) ابعاد زندگی اردوگاهی و مدیریت اثربخش منابع انسانی در اردوگاه‌های اسرا و از جمله فعالیت‌های فرهنگی- ورزشی آنها که تجربه بسیار ارزشمندی برای زندگی در شرایط سخت است، از طریق آموزش‌های رسمی و غیررسمی به گروه‌های هدف به‌ویژه نظامیان آموزش داده شود.

داشت. چون ورزش‌ها داخل آسایشگاه انجام می‌شد از روی ناچاری باید در زمان اعلام نگهبان خودی با استفاده از رموزی مثل "قرمز" یا هر رمزی که در آن روز در نظر گرفته می‌شد، باید شرایط آسایشگاه به حالت عادی برمی‌گشت یعنی پتوها پهن می‌شد و هر کس مشغول کارهای روزمره می‌شد تا سرباز عراقی متوجه نشود. با توجه به شرایط بد تغذیه فعالیت ورزشی کار سختی بود ولی این عامل باعث نمی‌شد که از فعالیت ورزشی که ضامن سلامتی روح و جسم ما بود غافل شویم" (مشارکت‌کننده شماره ۱۵).

کونگ‌فو در اصل به معنای تخصص فرد در هر مهارتی نه لزوماً رزمی- است. تکواندو یک‌رشته رزمی مدرن محسوب می‌شود که پس از جنگ جهانی دوم با کوشش استادان هنرهای رزمی کره جنوبی و با تلفیق رشته اوکیناواوی کاراته به‌ویژه سبک شوتوکان، هنرهای رزمی چینی و هنرهای رزمی سنتی کره‌ای همچون تکیون و سوباک پایه‌گذاری شد. کاراته نوعی هنر رزمی متعلق به جزایر ریوکیو است، جایی که امروز در اوکیناواوی ژاپن قرار دارد. این رشته از ترکیب روش‌های جنگی بومی و محلی این منطقه معروف به ته (معنی تحت‌اللفظی دست) با هنرهای رزمی چینی که در ژاپن به کنپو معروف است، پدید آمده است. هر اردوگاه از چهار قاطع یا بخش تشکیل می‌شد که در هر قاطع حدوداً ۵۰۰ نفر زندگی می‌کردند.

کشتی: کشتی آزاد و کشتی فرنگی دو سبک کشتی بودند که در برخی از اردوگاه‌های عراق اجرا می‌شدند. از آنجایی که این ورزش در اردوگاه ممنوع بود، علاقه‌مندان به این ورزش دور از چشم عراقی‌ها به تمرین می‌پرداختند.

ورزش‌های توپی: ورزش‌های توپی رایج در اردوگاه شامل فوتبال، والیبال، بسکتبال، تنیس روی میز و فوتبال دستی بودند. این ورزش‌ها در اردوگاه‌هایی که صلیب سرخ از آنها بازدید می‌کرد بیشتر اجرا می‌شد. در اردوگاه‌هایی که صلیب سرخ از آنجا بازدید نکرده بود، این ورزش‌ها محدود بود و در صورت اجرا هم با توپ‌های دست‌ساز و با کیفیت پایین اجرا می‌شد. اکثریت اسرای ایرانی اردوگاه‌های صلیب‌نندیده را تجربه کرده بودند. معمولاً از بدو اسارت اسرا، به‌مدت حدود یک‌سال یا بیشتر طول می‌کشید تا عراقی‌ها به صلیب سرخ اجازه بازدید از اردوگاه را بدهند. وقتی که صلیب سرخ از اردوگاه بازدید می‌کرد مقداری وسایل ورزشی به اسرا تحویل می‌داد. شایان ذکر است که زمان در اختیار برای انجام بازی‌ها خیلی محدود بود، توپ و زمین به دلیل محدودیت خیلی دیر به اسرا می‌رسید؛ چون حیاط اردوگاه کوچک بود، توپ هم معمولاً در هر اردوگاه یک عدد بود، از طرفی جمعیت اسرا در هر قاطع از اردوگاه حدود ۵۰۰ نفر بودند. برای ساخت توپ‌های دست‌ساز ساق چرمی کفش‌ها و پوتین‌ها، اضلاع موردنیاز بریده و به هم دوخته می‌شد و شکل توپ به خود می‌گرفت. از سه عدد دست‌کش طبی بادشده نیز به جای توپ این توپ استفاده می‌شد. سرنگ پزشکی نیز به کار سوزن‌باد می‌آمد. گلوله‌کردن تکه‌هایی از پتو یا پارچه نیز نوع دیگری از توپ‌های ورزشی اول دوران اسارت بود (مشارکت‌کننده شماره ۲).

سلامت جسم و روان اسرا

رهبران و سایر اسرای صاحب‌نظر از جمله روحانیت و اساتید به‌خوبی می‌دانستند که ایجاد فضایی همراه با معنویت، شادابی، نشاط و هدفمند نمودن زندگی اردوگاهی مستلزم تربیت و توانمندسازی اسرا است. بنابراین تمام تلاش آنها این بود که تا حد امکان عوامل آسیب‌زا و بحران‌آفرین که به شخصیت سالم اسرا

۲) موضوع پژوهش حاضر بررسی تاثیر برنامه‌های فرهنگی و ورزشی بر سلامت جسم و روان اسرا در اردوگاه‌های عراق بود، پیشنهاد می‌شود نظام بهداشت و درمان در اردوگاه‌های عراق نیز مورد مطالعه قرار گیرد.

نتیجه‌گیری

برنامه‌های فرهنگی- ورزشی اسرا در اردوگاه‌های عراق اثرات مثبتی را بر سلامت جسم و روان اسرا به همراه دارد که از آن جمله می‌توان به افزایش کیفیت زندگی اردوگاهی اسرا، افزایش توان خنثی‌سازی استراتژی‌ها و برنامه‌های دشمن به‌منظور فشار بر اسرا، افزایش میزان عزت‌نفس و به‌تبع آن افزایش تاب‌آوری آنها در مقابل شکنجه‌های مختلف دشمن، ایجاد ارتباطات مثبت و افزایش همکاری و همدلی بین آنها، تامین بهداشت جسم و روان، توانمندسازی اسرا در زمینه‌های مختلف علمی- فرهنگی و ورزشی، جلوگیری از بروز بحران‌ها و تنش‌ها و استفاده بهینه از منابع به‌ویژه منابع انسانی به‌منظور تعلیم و تعلم اشاره نمود. عدم آموزش قبلی به رزمندگان در مورد چگونگی زندگی در دنیای اسارت و مواجهه با دشمن تا حد زیادی سلامت جسمی و روانی آنها را در معرض خطر قرار داده بود که با گذشت زمان، آزمون و خطا، نقش‌آفرینی رهبران استراتژیک و نیز کمک‌های صلیب سرخ، اسرا توانستند راه‌هایی را برای پیشگیری، کاهش و حتی درمان آسیب‌های جسمی و روانی بیابند که طراحی و اجرای برنامه‌های فرهنگی- ورزشی از مهم‌ترین این استراتژی‌ها به شمار می‌آید. به هر حال اگر اسرا از قبل آموزش‌های لازم را دریافت می‌کردند، این استراتژی‌ها با سرعت بیشتر و هزینه کمتر به دست می‌آمد.

تشکر و قدردانی: از بنیاد شهید و امور ایثارگران مرکز، موسسه پیام آزادگان و آزادگان عزیز که در این پژوهش ما را یاری کردند، صمیمانه سپاسگزاریم.

تأییدیه اخلاقی: قبل از اجرای پژوهش هماهنگی لازم با بنیاد شهید و امور ایثارگران مرکز و موسسه پیام آزادگان صورت گرفت و رضایت نمونه‌های پژوهش جلب شد.

تعارض منافع: نویسندگان اعلام می‌دارند هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

سهم نویسندگان: سیدرضی نبوی چاشمی (نویسنده اول)، نگارنده مقدمه/پژوهشگر اصلی/نگارنده بحث (۴۵٪)؛ داود فیض (نویسنده دوم)، روش‌شناس/نگارنده بحث (۳۵٪)؛ عباسعلی رستگار (نویسنده سوم)، نگارنده مقدمه/روش‌شناس (۲۰٪)

منابع مالی: پژوهش حاضر مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول است که با حمایت مالی بنیاد شهید و امور ایثارگران مرکز همراه بود.

منابع

- 1- Isa Morad A. Captivity psychology. Kerman: Rooyeh; 2012. pp. 234-44. [Persian]
- 2- Karaminia R, Salimi SH, Majdian M. Depression in prisons of war in Iraq-Iran imposed war. J Milit Med. 2007;9(3):179-87. [Persian]
- 3- Noorbala AA, Narimani M. The psychology of bondage and psychiatric complications associated with the results of research projects conducted on Iranian Azadegan. Tehran: Shahed University; 1995. [Persian]
- 4- Yariari F. A study of neuropsychological manifestations in Azadegan 3rd (one year after return). [Dissertation]. Tehran: Tarbiat Modares University. 1992. [Persian]
- 5- Mousavi B, Karbalaee Esmaeili S, Ganjparvar Z, Khaji A, Soroush MR, Amini R. Qualitative study on prisoners of war and health problems. Iran J War Public Health. 2010;2(4):1-7. [Persian]
- 6- Kazemi A, Ghaffari Hashjin Z, Keshavarz Shokri A. The study of the collective components of the culture of self-sacrifice and martyrdom in the memoirs of the free defense of the holy defense as a social capital. Islam Revolut Cult Conserv. 2016;6(14):139-73. [Persian]
- 7- Gharakhanlu R, Rajabi H, Nikbakht H, Alijani E, Gaeni A. Basic concepts in science of exercise and physical fitness. Tehran: National Olympic Committee of the Islamic Republic of Iran; 2003. [Persian]
- 8- Noorbala AA, Narimani M. Study of stressful events after escaping from captivity and its coping methods in azadegan, The First Congress of Social Psychiatry. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 1994. [Persian]
- 9- Mousavi MK. Physical phsycology, an introduction to physical education encyclopedaia ministry of education, research and innovation gread foundation of Farsi language encyclopeaia. 2nd Edition. Tehran: Vezarat Behdsht; 2000. [Persian]
- 10- Tofighi A, Nozad J, Babae S, Dastah S. Effect of aerobic exercise training on general health indices in inactive veterans. Iran J War Public Health. 2013;5(2):40-5. [Persian]
- 11- Kiani M, Shirvani T, Ghanbari H, Kiani S. Position on how to spend leisure time sports activities for the veterans and disabled. Iran J War Public Health. 2013;5(2):26-34. [Persian]
- 12- Narimani M. Study of stresses during captivity and ways to deal with it in a group of Iranian captivities. The second Symposium on stress. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 1992. [Persian]
- 13- Rahmanian A. achievement of homesickness: Handicraft in captivity. Tehran: payame Azadegan; 2007. [Persian]